

Atopados ¹

A fosa 1 de San Xián

Investigación histórica

ABILIO ARAÚJO BARBOSA

Natural de Rubiais (Coura), Portugal, fillo de Casimiro e de Rosa. De 36 anos de idade e profesión xornaleiro.

Casado con Esperanza Losada Ribeiro, natural de Chaín (Gondomar). Domiciliado na Mourisca, en Chaín.

De moi novo viu gañar a vida ás terras do Miñor, andou de criado na casa do pai da que despois sería a súa muller e traballou na construción da estrada de Tui. Como bo galego e gondomareño tamén tomou camiño do Uruguai, aínda que por pouco tempo. Regresou coa proclamación da II República.

Atendía as terras herdadas pola súa muller, andaba ao xornal, traballaba nas obras públicas (camiños, estradas, o pantano de Chaín).

O 10 de febreiro de 1937, sobre as once da mañá, cando Abilio, na compañía do seu fillo maior (nove anos), estaba a "armar" a viña, recibiu a visita dun home armado cunha escopeta que lle dixo que baixase a Gondomar, que o Rúa, o cabo da Garda Civil, quería falar con el. Dixolle tamén que non se preocupara que non era nada importante. Xa non volveu.

Detivérono. Metérono, xunto aos outros dous compañeiros de infortunio, no calabozo que había nos baixos da casa do concello. Pola noite sacaron aos tres entre pancadas e berros que atemorizaron a toda a vila e leváronos nun coche.

Ao día seguinte pola mañá cedo, Lucinda, a muller de Manuel, baixou dende o barrio do Castelo ata a Mourisca, alí xuntouse con Esperanza, a muller de Abilio, para levarlle o almorzo. Continuaron camiño de Gondomar. Ao pouco bateron cun Garda Cívico (veciño de Chaín) que coa escopeta ao lombo regresaba de facer a garda. Díxolles: "Non viaades que xa almorzaron".

Na vila a triste nova era xa coñecida e as dúas mulleres souberon, na fonda dunha familiar de Esperanza (na casa da actual cafetería Venecia), que mataran aos tres, para o lado de Oia.

Na acta de defunción non figura o nome dos fillos pero deixou cinco: Álvaro, Herminia, Sergio, Eduardo e Dolores que nacería dous meses despois do seu asasinato.

Pasado un tempo, un irmán de Esperanza, canteiro en Vincios, fixo unha marca nunha pedra, cunha piqueta, para indicar o lugar onde apareceron os corpos sen vida, que non fomos quen de localizar. Soubose así do lugar do triple asasinato, na beira da estrada Pontevedra-Camposancos, á altura de San Xián, aldea da xuradía de Marzán, na parroquia e concello do Rosal. No cemiterio anexo de San Xián foron soterrados os tres cadáveres.

Na acta de defunción, levantada o 14 de marzo de 1937 a petición da familia, indicase que faleceu o 11 de febreiro do mesmo ano a "consecuencia de heridas de arma de fogo por disparos de la Guardia Civil". A fonte de información era a mesma Garda Civil.

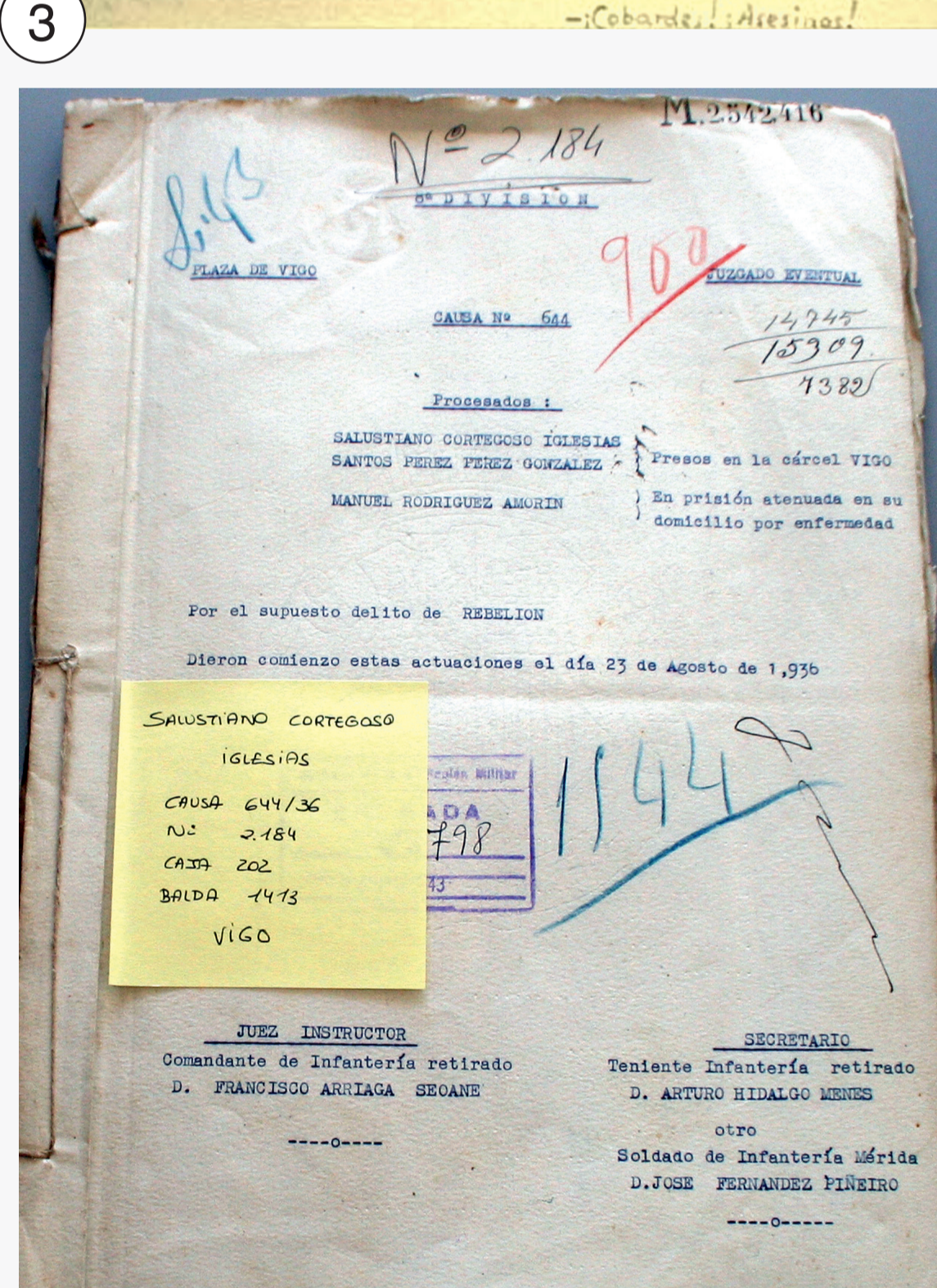
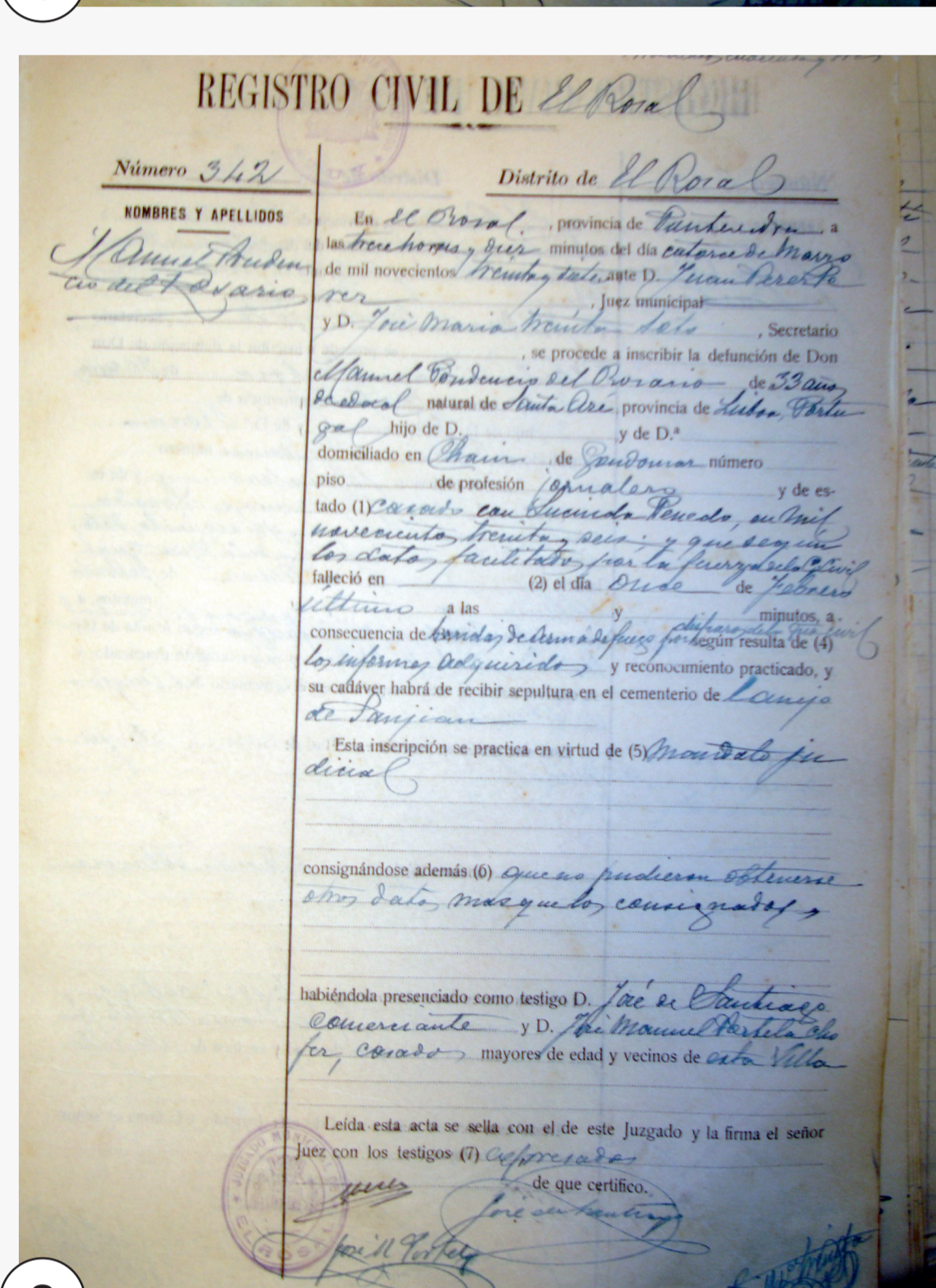
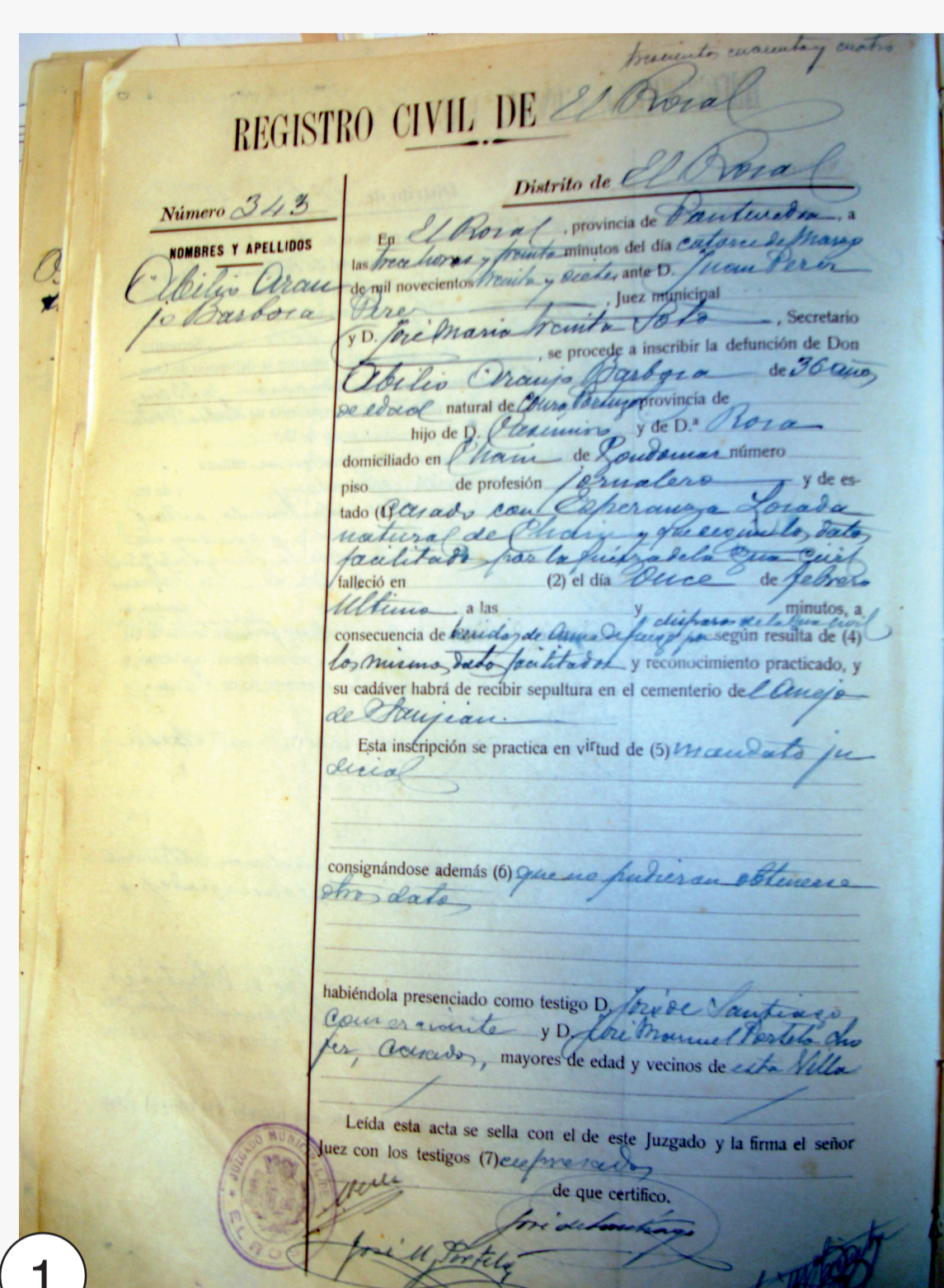
Estes datos poden facer pensar en que ou ben pretendían facelos pasar por "fuxidos" e xustificar así a súa morte ou ben na impericia do escribano xa que o relato non coincide coa información oral de familiares e veciños. Si sabemos que do grupo de asasinados, formaba parte algún Garda Civil pero tamén varios falanxistas.

1- Acta de defunción de Abilio Araújo Losada Tomo 30, p. 344, sección 3ª RC, do Rosal.

2- Act de defunción de Manuel Prudencio del Rosario. Tomo 30, p. 343, sección 3ª, RC do Rosal.

3- Cobardes! Asesinos! Castela: Galicia mártir. Febreiro de 1937.

4- Capa da causa militar 644/1936 Arquivo Intermedio da Rexión Militar Noroeste Cuartel "Baluarte". Ferrol.

MANUEL PRUDENCIO DEL ROSARIO "Manuel de Lucinda"

Natural de Santarém, Lisboa, Portugal. De 33 anos e profesión xornaleiro.

Casado con Lucinda Penedo, natural de Chaín (Gondomar). Domiciliado no barrio do Castelo, Chaín.

Como o seu compañeiro Abilio, Manuel traballaba de xornaleiro e, cando o chamaban, botando morrillo nas estradas que se estaban a construír. Namorou de Lucinda que tiña tres fillos dunha anterior relación (Pura, a maior, Ángel e Amelia). Da relación entre Manuel e Lucinda nacerían catro fillos (Manolo, Lola, Álvaro e Angelina). Viviron en Paraboa e despois no Castelo, na parroquia de Chaín. Cando mataron a Manuel a filla maior de Lucinda non chegaba aos 10 anos e a máis cativa, Angelina tiña a penas uns meses.

Lucinda xa sufrira o fanatismo. Algún tempo antes de matar a Manuel, a ela e máis a unha compañeira repararille o pelo ao cero, un dos castigos que os falanxistas aplicaban ás mulleres.

O dez de febreiro de 1937, pola noite, chegaron dous homes armados á casa de Manuel e Lucinda. Dixéronlle que tiña que ir a Gondomar a prestar declaración. Levaron tamén a outro compañeiro de Manuel, pero este logrou fuxir. Manuel xa non volvería. Naquela noite sacárono, na compañía dos seus dous compañeiros de infortunio, do calabozo municipal entre pancadas e berros, subírono a un coche e matárono ao pasar Oia, en terras do concello do Rosal. Foi soterrado no cemiterio de San Xián.

MANUEL ou JESÚS ? " O palero de Laureana"

Segundo testemuñas orais, era máis novo que os anteriores, sobre os 20 anos e traballaba na panadería de Laureana como "palero", isto é como encargado de meter o pan no forno.

Segundo diversas informacións procedía da zona de Noia, probablemente do concello de Lousame ou de Serra de Outes. Seica un pequeno grupo de mozos procedentes destas terras se establecieran en Gondomar, algúns deles como zapateiros. Pouco máis sabemos del.

Só indicar que da causa 644/1936 aberta por "supuesto delito de rebelión" contra Salustiano Cortegoso Iglesias, de 33 anos, fillo Manuel e María, natural de Gondomar e veciño de Couso e que traballaba na panadería de Couso; Santos Pérez González de 26 anos, natural de Salceda de Caselas e veciño de Gondomar, presidente da "Sociedade de Panadeiros" da UGT e empregado na panadería "Hijos de Ángel Valverde" (a de Laureana) e Manuel Rodríguez Amorín, de 26 anos, panadeiro, fillo de Manuel e Elisa, natural e veciño de Gondomar, dedúcese que en xullo do 36 había un conflito laboral no sector e que o 9 de xullo acordárase unha reunión para o 20 que xa non se celebrou pola sublevación militar.

Os tres foron procesados e a causa sobresida. Os dous primeiros estiveron presos no cárcere de Vigo dende finais de agosto ata os últi-

mo día seguinte Lucinda saíu da casa para levarlle o almorzo. Baixou cara a Mourisca e na compañía de Esperanza seguiron camiño de Gondomar. Toparon ao Garda Cívico que lles dixo aquilo de "non viaades que xa almorzaron". Na vila souberon do crime.

Cando Lucinda regresou á súa casa só soubo abrazar a roupa de Manuel e chorar. A súa filla maior, Pura, é quen nos relata a dor da súa nai e as penurias que sufriu para sacar adiante aos seus sete fillos, dous deles morrerían de cativos. Pura fálanos con cariño do seu padrao que coíndaba de todos os fillos de Lucinda "como a galiña dos pitos" e tamén que a súa nai morreu sen saber onde estaba enterrado, só sabía que o mataran a un lado de Baiona.

A acta de defunción de Manuel de Prudencio é similar á de Abilio, só chama a atención que no apartado de estado, indicase que casara con Lucinda en 1936. Resaltábase así o estado de "pecado" no que vivía a namorada parella. Despois do golpe militar moitas parellas casaron nun intento de evitar as penosas consecuencias, baixo un réxime fascista e nacional-católico, do seu amor libre. Este foi tamén o caso de Joaquín Míguez Ledo e de Esperanza Hermida que casaron "in articulo mortis" o día anterior a que el foi fusilado.

A acta de defunción levantouse o 14 de marzo de 1937. Seica ao ser, Abilio e Manuel, cidadáns portugueses, as familias foron indemnizadas con 5.000 pesetas.

mos de novembro, mentres que o terceiro estivo en prisión atenuada no seu domicilio por atoparse enfermo.

A causa iniciase a partir das declaracións ante a Garda Civil de Domingo Fernández Carrera (Panadería Penisco), Enrique Rodríguez Pérez (Panadería Hermida) e Esperanza Araújo Colmenero (Panadería Copena).

Manuel Rodríguez Amorín declara que na mañá do día 21 soubo que "los revoltosos" requisaran unha camioneta dunha tía súa, Encarnación Amorín, e que empregaron para conducirla a un individuo que é panadeiro, na de Ángel Valverde, a panadería de Laureana, pero que tamén traballa de chofer. Esta información é ratificada pola mesma Laureana, que requirida polo instructor da causa, declara ao tempo que o cualifica positivamente, que Manuel Rodríguez Amorín traballou na súa panadería do 21 de xullo en "sustitución de otro que tenía la declarante y que se lo habían llevado los revoltosos para conducir una camioneta".

Polo de agora non fomos quen de identificar ao "palero de Laureana", xa que non se levantou acta de defunción. Estamos ante un desaparecido.

Agardamos que novos datos extraídos das causas militares poidan aclarar de quen se trata.

A LOCALIZACIÓN DAS FOSAS: ENTRE A FIGUEIRA E OS FEIXÓNS

O primeiro paso foi a localización das actas de defunción no Rexistro Civil de O Rosal. No tomo 30, páxina 343 da sección 3ª dese rexistro atópase a inscrición da defunción de Manuel Prudencio del Rosario co número 342. Na páxina seguinte do mesmo tomo, co número 343 a de Abilio Araújo Losada. Así soubemos que foran soterrados no cemiterio do lugar de San Xián.

Comezou entón a procura de testemuñas no mesmo lugar de San Xián. As primeiras informacións remitíronnos a que os restos dos asasinados estarían asombrados baixo a ramaxe dunha figueira plantada na finca que linda cun valado, ao lado dereito da capela. Alí había varias árbores froiteiras pero non unha figueira de grandes dimensións, polo que a referencia non parecía moi exacta. Novos informantes achegaron datos sobre unha segunda fosa, situada á esquerda da fachada da capela.

A información oral situaba varios tráxicos acontecementos nas proximidades da aldea, en concreto, na parte máis baixa da mesma, paralela á liña de costa por onde transcorre a estrada C-550 que comunica Baiona e A Guarda, a uns 40m. sobre o nivel do mar. Diversos lugares foran escenario, entre 1936 e 1937, de catro asasinatos múltiples: A dos Trigos, O Carrascal, O Alto do Curto e As Migueiras. Naquela altura só tiñamos documentado por escrito o asasinato de Manuel Noia na dos Trigos (Juan Noya: Fuxidos, 1996)

A tradición oral dos familiares, pero sobre todo da xente da aldea informaba da aparición de corpos no Carrascal e no Alto do Curto e que foron trasladados polos propios veciños ao cemiterio da aldea. Aos poucos a información foise debullando. Os dous asasinados no Carrascal foron trasladados xuntos nunha escada, empregada a xeito de padiola, e sepultados no lado sur da igrexa, debaixo da figueira. No Alto do Curto as informacións dubidaban entre si eran dous ou tres os asasinados e afirmaban que eran de Gondomar, un deles panadeiro que seica tivera amoríos cunha moza que tamén pretendía un garda civil e que por iso o mataran. Sería Manuel ou Jesús, "o palero de Laureana" que non está asentado no libro de defuncións do rexistro civil do Rosal, pero si Abilio e Manuel.

A tradición oral di que no lugar da morte, ao pouco, naceron feixóns que tiñan unha flor moi fermosa e que seica un deles traía no peto porque o prenderan cando estaba a mallar neles. Seica durante anos os feixóns brotaban coas súas fermosas flores. Outras informacións sitúan o brote dos feixóns na mesma fosa e mesmo outras indican que foron uns familiares os que levaron unhas flores moi fermosas que deixaron enriba da fosa, que ao ano seguinte prenderon e durante anos brotaban naquel lugar.

É preciso indicar que despois do 11 de febreiro de 1937 mataron un número indeterminado de persoas nas Migueiras, tamén na estrada xeral C-550, tres, catro ou máis e que o alcalde do Rosal dera orde de enterralos no cemiterio de San Xián pero diante das protestas do pedáneo Rafael Pérez, "O Calan", polo reducido espazo do campasanto, foron trasladados e sepultados noutro lugar que os veciños non saben dicir se foi na Guarda ou no Rosal. O cemiterio foi abandonado en 1971.

Algún tempo despois púxose en contacto con nós Ulpiano Iglesias Portela, veciño de San Pedro da Ramallosa, que nos informou de que mataran ao seu pai Joaquín de la Iglesia Portela, carpinteiro de 64 anos, nunha data indeterminada de 1936 e que o enterraran no Rosal, debaixo dunha figueira, e que o seu maior desexo sería darlle digna sepultura ao seu pai. Botábase pois algunha luz sobre a fosa da esquerda. A revisión do libro de defuncións do Rosal no deu ningunha pista nova. Na actualidade os restos que coídamos pertencen a Joaquín de la Iglesia Portela están en proceso de identificación por parte do Instituto de Medicina Legal da Universidade de Santiago.

Joaquín de la Iglesia Portela. Foto familiar

Teresa Pérez informa a Ulpiano Iglesias Portela sobre o lugar da fosa. Foto: X.L. Vilar/IEM

Informando aos familiares antes das escavacións. Foto: Xilberte Manso/IEM